

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2007 metai

2

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2008

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2007

2

Vilnius 2008

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2007

2

Vilnius 2008

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS
Lenkijos MA istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Nordost-Institut Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2008
© Straipsnių autoriai, 2008

RECENZIJOS, ANOTACIJOS

Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos (1494–1504). Parengė D. Antanavičius ir R. Petrauskas. Vilnius: Pilių tyrimo centras „Lietuvos pilys“. 2007. LI+511 p.

Pilių tyrimo centras „Lietuvos pilys“ paskelbė iki šiol archyve glūdėjusias 1494–1505 m. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio (nuo 1501 m. ir Lenkijos karaliaus) dvaro sąskaitų knygas. Tai galima laikyti simbolišku įvykiu, nes knygos buvo pradėtos Vilniaus žemutinėje pilyje, jos čia ir keliaujančiame didžiojo kunigaikščio dvare buvo rašomos, iš Vilniaus, Aleksandriui Jogailaičiui tapus Lenkijos karaliumi, buvo išvežtos į Krokuvą. Valdovas, atvykdamas į Lietuvą, atsiveždavo ir šias knygas, jos vėl būdavo papildomos lietuviška medžiaga. Po Aleksandro Jogailaičio mirties 1506 m. kalbamos knygos liko Krokuvoje, Lenkijos valstybės išdo archyve. Šiuo metu knygos saugomos Lenkijoje, Vyriausiajame senųjų aktų archyve Varšuvoje esančio Karūnos išdo archyvo (*Archiwum Skarbu Koronnego*) apraše, pavadintame Karališkosios sąskaitos (*Rachunki królewskie*).

Šios knygos laikytinos bene ankstyviausiu užsienyje atsidūrusiu Lietuvos kultūros paveldo kompleksu. Jų išvežimas į Krokuvą nebuvo koks nors nusizengimas tų laikų tvarkai, valdovui buvo svarbu turėti galimybę kontroliuoti savo dvaro pajamas ir išlaidas. Tik toms knygoms „nepasisekė“ (o gal ir pasisekė, nes Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdo archyvas sudegė Varšuvoje per Antrąjį pasaulinį karą), kadangi jos „nusėdo“ tarp Lenkijos išdo medžiagos ir ilgai nesudomino Lietuvos istorijos tyrinėtojų. Bene vientelis gausiau šių knygų medžiagą savo tyrimuose naudojo Krzysztofą Pietkiewiczius¹.

¹ Jis monografijoje „Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka“ (Poznań, 1995) tik probėgšmais, o straipsnyje „Dwór litewski wielkiego księcia Aleksandra Jagiellończyka“ knygoje „Lietuvos valstybė XII–XVIII a.“ (Vilnius, 1997, p. 75–131) jau išsamiai naudojo kalbamų knygų medžiagą. Ji taip pat panaudota: M. Neuman, K. Pietkiewicz, *Itinerarium Aleksandra Jagiellończyka wielkiego księcia litewskiego, króla polskiego, Lietuvos istorijos metraštis. 1995 metai*, 1996, p. 154–240.

Lietuvos istorikai tą medžiagą naudojo fragmentiškai², ir tik parengus knygų publikaciją pasirodo jų medžiagos naudojimo Lietuvos istorikų anonai³. Todėl Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygų publikaciją galima laikyti savotišku jų grįžimu į Lietuvą. Publikacijos rengėjai teigia, kad „publikacija skirta tiek tyrinėtojams, tiek platesniam skaitytojų ratui“ (p. XXIII). Prie šios frazės dar grįšime, o dabar tik galime tikėtis, kad paviešintos Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos sulauks istorikų dėmesio.

Publikaciją rengė būrys mokslininkų. Pagrindiniai rengėjai yra Lietuvos vėlyvųjų viduramžių istorijos specialistas Rimvydas Petrauskas ir Lietuvos viduramžių ir ankstyvųjų naujųjų laikų lotyniškosios raštijos tyrinėtojas Darius Antanavičius. Jiems talkino lotynų kalba rašytų knygų vertėjai į lietuvių kalbą Mintautas Čiurinskas, Nijolė Klingaitė-Dasevičienė ir Sigitas Narbutas.

Skelbiamos trys Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos, kurias skelbėjai sutrumpintai įvardija kaip SąskK1, SąskK2 ir SąskK3. Jų signatūros archyve yra atitinkamai Ks. 23, Ks. 25, Ks. 27. Pirmąją jų 1494 m. pradėjo rašyti įtakingas valdovo dvaro žmogus Erazmas Vitelijus ar, kaip jis vadinamas recenzuojamoje knygoje, Ciolekas, bet tik 1498 m. sausio 9 d. – 1500 m. birželio antrojoje pusėje (paskutinė data – po birželio 19 d.) ji buvo rašoma nuosekliai ir išsamiai (Ks. 23, l. 4v–56v; publikacijos p. 4–74*). E. Ciolekui išvykus iš Aleksandro Jogailaičio dvaro, į šią knygą kuri laiką nebuvo rašoma, kol kita rašysena buvo padaryti 1502 m. rugpjūčio 23 – 1503 m. kovo 26 d. įrašai (Ks. 23, l. 57–87; publikacijos p. 76–118). Po kelių tuščių lapų atsirado trumpi nedatuoti įrašai (Ks. 23, l. 92; publikacijos p. 118). Kiek galima suprasti iš knygos aprašymų, pateiktų K. Pietkiewicziaus ir publikacijos parengėjų, visi įrašai buvo vienoje knygoje (sąsiuvinyje), tai nebuvo į vieną vienetą surišti atskiri sąrašai.

Itin sudėtingos struktūros yra SąskK2 (Ks. 25). Ji pradeda 1498 m. kovo 2 d. valdovo išdininko Stanislovo Kovarskio įrašais. 1499 m. pabaigoje S. Kovarskis jau buvo miręs, bet jo pradėtų įrašų grandinė buvo tęsiama iki 1501 m. vasario 16 d. (Ks. 25, l. 3v–22v; publikacijos p. 122–138). Kas tai darė, nėra visiškai aišku, gal S. Kovarskio pareigas perėmęs Stanislovas Milanovskis. Po to eina 1501 m. liepos mėn. įrašai apie per raštininką Andrių atliktus veiksmus (Ks. 25, l. 23v–28; publikacijos p. 140–146). Ks. 25, l. 29 (publikacijos p. 146) pažymėta, kad 1499 m. spalio 24 d. buvo pradėtas kito išdininko S. Milanovskio sąrašas, kurio įrašai nuo 1500 m. kovo 18 d. nepertraukiamai tęsiasi iki 1503 m. sausio 11 d. (Ks. 25, l. 29–38v; publikacijos

² Pvz., L. K a r a l i u s, Kauno muitininkas Henrikas Sliacheris, *Kauno istorijos metraštis*, t. 3, Kaunas, 2002, p. 185–201.

³ Turime galvoje spaudoje esantį Rimvydo Petrausko straipsnį „Riteriai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje“.

* Publikacijoje poriniame puslapyje yra tekstas lotynų kalba, neporiniame – vertimas į lietuvių kalbą. Čia ir toliau aprašydami skelbiamas knygas nurodysime puslapius su tekstu lotynų kalba.

p. 146–162). Jie buvo rašomi ir 1501 m. Aleksandrui Jogailaičiui tapus Lenkijos karaliumi ir daug laiko praleidžiant Lenkijoje. Pastebėtina, kad S. Milanovskis kartu su valdovu išvyko į Krokuvą, čia tapo Lenkijos karaliaus dvaro išdininku, bet ir toliau Aleksandrui Jogailaičiui atvykus į Lietuvą būdavo kartu su juo ir vedė šią knygą. Po 1503 m. sausio 11 d. įrašų šioje knygoje prasideda tikra sumaištis. Joje yra paeiliui 1501 m. įrašai, daryti Aleksandrui Jogailaičiui keliaujant į Parčevą Lenkijoje jos karaliaus rinkimų reikalais (Ks. 25, l. 39–42v; publikacijos p. 162–168), 1501 m. gruodžio 18 d. – po 1502 m. birželio 2 d. įrašai, daryti Krokuvoje ir Naujajame Mieste (Korčine) bei Minske (Ks. 25, l. 42v–48v; publikacijos p. 168–178). Ks. 25, l. 49–102 yra tušti, neprirašyti, po to – įvairiu laiku, 1499–1502 m., laiduotų skolų sąrašas ar sąrašai (Ks. 25, l. 102v–124; publikacijos p. 180–206), trumpi 1504 m. vasario–kovo įrašai apie santykius su totoriais (Ks. 25, l. 124v; publikacijos p. 208), 1505 m. rugpjūčio 26 d. apyskaita su patrankininkais, sudaryta Krokuvoje (Ks. 25, l. 125v; publikacijos p. 208). Paskutiniai knygos lapai (Ks. 25, l. 126–168) tušti. Čia pastebėtina, kad neaišku, kodėl recenzuojamos knygos parengėjai, nurodydami knygos antraštėje ribines skelbiamos medžiagos datas – 1494–1504, ignoravo 1505 m. įrašus.

Iš pirmo žvilgsnio SąskK3 (Ks. 27) struktūra paprastesnė, nes ją sudaro dvi neįlygios dalys. Pirmoji – tai chronologiškai nuoseklūs 1499 m. spalio 27 d. – 1504 m. rugpjūčio 21 d. daryti Stanislovo Milanovskio įrašai (Ks. 27, l. 2–82v; publikacijos p. 212–328), antroji – Katalikų bažnyčios jubiliejinių metų pinigų apyskaita, atlikta 1503 m. kovo 27 d. – rugpjūčio 29 d. (Ks. 27, l. 157v–158v; publikacijos p. 328–330). Tarp abiejų dalių yra Ks. 27, tušti 83–157 lapai. Tai nieko stebėtino, tik neaišku, kodėl antrosios dalies įrašai pradedami antrojoje Ks. 27, l. 157 pusėje. Kiek komplikuoja šios knygos vaizdą ir tai, kad pirmojoje dalyje yra tuščių lapų (Ks. 27, l. 49v–56v, 78–79), nors įrašų chronologija išlieka nepažeista.

Jei dar pridėsime tai, kad SąskK2 dalis įrašų yra amžininkų išbraukti, o dalis SąskK2 bei SąskK3 įrašų kartojasi, matysime ištis komplikotas knygas. Jų struktūra kelia daug klausimų apie knygų vedimo, o kartu ir apie finansų tvarkymo Aleksandro Jogailaičio dvare tvarką. Tokią jų struktūrą pastebėjo kalbamų sąskaitų knygų tyrinėtojai ir leidėjai, bet tik bendrai užsiminė apie dvaro išdininkų kaitą. Jie nemėgino iš esmės perprasti valdovo išdo ir jo apyskaitų rašymo tvarkos, nebandysiu ir aš. Galimas dalykas, kad be šių knygų, valdovo dvaro raštinėje buvo sudaromi ir kiti sąrašai, kurie vėliau, nesirūpinant chronologiniu nuoseklumu, buvo perrašyti į jau vedamas knygas. Bet be papildomų šaltinių tai išsiaiškinti gali būti ir neįmanoma.

Čia tik norėjau atkreipti dėmesį į tai, kad Aleksandro Jogailaičio dvaro išdo knygos pagal komplektavimo būdą yra labai panašios į ankstyvasias Lietuvos Metrikos knygas, tarp jų ir į Aleksandro Jogailaičio valdymo laiko knygas. Jos tyrinėtojus domina

jau seniai, yra keletas nuomonių dėl jų pirminio vaizdo⁴, tačiau visiškai patenkinamų išvadų dar teks palaukti. Gal ankstyvųjų Lietuvos Metrikos knygų ir Aleksandro Jogailaičio dvaro išdo knygų palyginimas bus naudingas.

Dabar laikas sugrįžti prie jau cituotos frazės: „publikacija skirta tiek tyrinėtojams, tiek platesniam skaitytojų ratui“. Neabejodami, kad Lietuvos istorijos tyrinėtojams ši publikacija labai reikalinga ir palikdami nuošalyje abejones, ar susidomės ja platesnis skaitytojų ratas, pasakysime, kad taip knygos parengėjai tarsi teisina gana neįprastą istorijos šaltinių mokslinių publikacijų praktikoje aktų vertimą iš originalo, t. y. lotynų kalbos. Kitakalbių naratyvinių šaltinių, kuriais iš tikrųjų tas platesnis skaitytojų ratas domisi, vertimas į mūsų atveju lietuvių kalbą yra suprantamas ir reikalingas, tačiau dėl aktų vertimo būtinumo galima ir abejoti. Juk tyrinėtojas iš principo turėtų dirbti su šaltiniais originalo kalba, kad tarp jo ir šaltinio be skelbėjo neišterptų dar vienas interpretuotojas – vertėjas. Tuo labiau, kad kalbami tekstai nėra sudėtingi, o darbo sąnaudos didėja.

Antra vertus, Lietuvos istorijos terminija vis dar tebėra apleista istorikų darbo sritis ir rūpestis jos vystymu tarsi visiškai pateisintų šaltinių vertimą – verčiant reikia nukalti lietuviškus terminus ir sąvokas. Vis dėlto teksto vertimas ir lietuviškų terminų bei sąvokų kūrimas nėra tapatūs darbai, nori nenori kiekvieną jų dirbant iškyla savi prioritetai. Kiekvienu atveju tenka derinti filologinį ir istorinį santykį su medžiaga, bet verčiant pirmauja kalba, o galvojant apie naują terminą – istorija. Todėl manau, kad istorijos mokslui naudingesnis nei tekstų vertimas būtų skelbiamose knygose rastų istorinių sąvokų ir terminų žodynas, ypač jei jis dar būtų ir aiškinamasis.

Jo negali pakeisti dvikalbė dalykų rodyklė. Juo labiau, kad dalykų, asmenvardžių ir vietovardžių vienos kalbos, lotynų (su į ją patekusiais polonizmais) ir lietuvių, rodyklės yra sujungtos į vieną ir pateikiamos nelabai sėkmingai. Kaip ir skelbiant pagrindinį sąskaitų knygų tekstą (tai visiškai pagrįsta ir skaitytojui patogiu) čia lotyniškosioms rodyklėms skiriamas porinis puslapis, o lietuviškosioms – neporinis. Tas pats žodis abiem kalbom atsiduria toli vienas nuo kito, rodyklėmis kaip žodynu naudotis itin sudėtinga.

Reikia pasakyti, kad rodyklių pateikimas yra bene vienintelė ne itin nusisekusi visos publikacijos vieta. Šiaip recenzuojamos knygos struktūra aiški ir pagrįsta. Yra įvadinis straipsnis, skelbiami tekstai originalo kalba kartu su į tekstą įterpiamais archeografiniais paaiškinimais pateikiami labai profesionaliai, kaip sakytą, poriniuose knygų puslapiuose. Vertimas į lietuvių kalbą su gana informatyviais dalykiniais pa-

⁴ Н. Г. Бережков, *Литовская Метрика как исторический источник: О первоначальном составе книг Литовской Метрики по 1522 год*, Москва–Ленинград, 1946; E. Vanionis, Lietuvos Metrikos knygos: sąvoka, terminas, definicija, *Lietuvos istorijos metraštinis. 1988 metai*, 1989, p. 135–148; Э. Банёнис, К вопросу о генезисе книг Литовской Метрики (последняя четверть XV века), *Lietuvos Metrika: 1988 metų tyrinėjimai*, Vilnius, 1992, p. 8–45.

aiškinimais bei nuorodomis į kitas skelbiamo teksto vietas – neporiniuose. Yra, kaip sakyta, bendros dalykų, asmenvardžių ir vietovardžių rodyklės lotynų ir lietuvių kalbomis. Visa knyga palieka labai gerą įspūdį.

Bet grįžtant prie vertimo matyti kai kurių terminų vertimo tikslinimo rezervų. Recenzentui su savo kukliomis lotynų kalbos žiniomis nedrąsu imtis šio darbo, bet vis dėlto *equus*, *campus*, *campiductor*, *littera* ar *tenuta* vertimai svarstyti.

Equus verčiamas ir kaip *arklys* (SąskK1 ir SąskK2), ir kaip *žirgas* (SąskK3). Į pašauktinės kariuomenės surašymus XVI a. pradžioje bajorai galėjo atjoti ir ant arklių, ir net ant kuinių, bet kad valdovo dvare tokie rodytūsi, abejotina. Kadangi skelbiamuose tekstuose kalba eina apie raitelius, karius, tai, be abejo, labiau tinka *žirgas*. Juolab, kad *kinkomi arkliai* šaltinyje įvardijami *eguus raedales*, *raedarii* (žr. *Index*, p. 374).

Campus verčiamas į *laukas*. Iš tiesų lotynų kalbos žodynuose ši prasmė pateikiama kaip pirma. Betgi abejotina, kad dvaro išdininkas su savo knyga atliktų finansinius veiksmus *lauke*. Jei atsižvelgsime į tai, kad tuose *laukuose* prie Smalnėnų ar Mežovos valdovo dvaras atsidūrė 1500 m. Aleksandro Jogailaičio kelionės į karo su Rusų valstybe teatrą metu, ar ne geriau sakyti, kad veiksmas vyko *stovykloje*, gal net *karo stovykloje*. Tuo labiau, kad ir autoritetingas Januszso Sondelio žodynas šią prasmę teikia⁵.

Keliose skelbiamų tekstų vietose įvardytas *campiductor Ioannes Czernyn*. Šio Černino pareigos pažodžiui verčiamos kaip *lauko vadas*. Bet ar pažodinis vertimas nekomplikuoja reikalo? Štai Henrykas Lulewiczius ir Andrzejus Rachuba įrašė Černiną į Lietuvos etmonų sąrašą, beje, pateikdami nuorodas į SąskK3 (Ks. 27)⁶. Žinia, Aleksandro Jogailaičio valdymo laikais nuolatinės etmono pareigybės dar nebuvo, bet patys etmonai jau žinomi, taip įvardijami naratyviniuose šaltiniuose ir aktuose. Tas *campiductor* rotmistrą J. Černiną išskiria iš samdinių rotmistrų ir priartina prie kitų Aleksandro Jogailaičio valdymo laikų etmonų. Todėl, jei jau nesiryžtama *campiductor* versti *etmonu* (tokią prasmę pateikia ir J. Sondelio žodynas⁷), tai galima buvo nurodyti šį galimą variantą.

Prie *tenutarius*, kuris verčiamas *laikytojas*, vertėjai nurodo palyginimą *capitaneus*, *seniūnas*. Vis dėlto, nors šios dvi pareigybės Aleksandro Jogailaičio valdymo laikais buvo artimos, bet ne tapačios. Prie jų dar galima pridėti *vietininką*. Todėl gal geriau būtų visų jų nesuplakti palyginant, o parodyti jų skirtumus vartojant jau egzistuojančius atskirus terminus. Ta aplinkybė, kad Albertas Kločka 1499 m. pavadintas Kauno laikytoju, o 1500 m. – seniūnu, dar neduoda pagrindo manyti, kad abiem atvejais tai viena ir ta pati pareigybė. Galėjo A. Kločkos statusas Kaune ir keistis, galėjo rašantysis

⁵ J. Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków, 1997, s. 124.

⁶ *Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, opracowali H. Lulewicz i A. Rachuba, Kórnik, 1994, s. 41.

⁷ J. Sondel, *min. veik.*, p. 123.

netiksliai užrašyti. Na, ir keistokai atrodytų Stanislovo Kęsgailos įvardijimas Žemaitijos seniūnu arba *laikytoju*.

Kita problema yra su *tenuta*, kuriai nesurasta lietuviško atitikmens. Galima būtų sakyti, kad reikėjo pasinaudoti proga ir pasiūlyti lietuvišką žodį. Bet šiuo atveju sunku tai padaryti, nes nežinia, apie ką iš galimų variantų šaltinyje kalbama, apie šiaip *valdą*, o gal apie *užstatą*, t. y. apie valdą, kurią laikytojas valdo užstato teise. Vis dėlto gal geriau vertime vertėjo rašyti *valdą* o ne lotynišką *tenuta*.

Minėtas A. Kločka kelis kartus minimas kaip *ochmyster*, *ochmeyster*; ir ši jo pareigybė Aleksandro Jogailaičio žmonos Elenos dvare verčiama *dvaro magistras*. Kaip atrodo, toks vertimas yra sėkmingesnis, negu iki šiol pasitaikantis prastas sulietuvinimas *ochmistras* ar koks *dvaro viršininkas*. Nors šis *dvaro magistras* (*Hofmeister*), kol nebus įprastas, prašosi paaiškinimo.

Littera verčiama ir kaip *raštas*, ir kaip *laiškas*. Dėl *rašto* kaip dokumentų rūšies abejonių nėra, tai iš tikrųjų nebuvo laiškai. O štai dėl *laiško* abejonių atsiranda. *Litterae* verčiama *laišku* kelis kartus (p. 270–271, 290–291, 318–319, 320–321). Gal tik, kai *litterae* buvo siunčiami į Krokuvą, kur rezidavo Lenkijos karaliaus dvaras ar kai buvo konkrečiai įvardytas adresatas, kardinolas Fridrichas Jogailaitis, galima kalbėti apie *laiškus*. Kitais atvejais, kai dvarionys nešė *litterae* į Kijevą, Drohičiną ar Poznanę, tai greičiausiai bus buvę oficialūs *raštai*, kuriais buvo reguliuojami šaltinyje neįvardyti valstybės reikalai. Juos laiškais vadinti netinka.

Bet ir šiuo atveju vertėjai turėjo susidurti su nemažais keblumais, nes iš Lietuvos didžiojo kunigaikščio raštinės išeinančių dokumentų ar aktų rūšių įvairovė nėra tinkamai ištirta ir jų lietuviškų atitikmenų sistema nesukurta. Nė vieno aptartų atvejų, kaip, beje, ir ankstesnių, negalima laikyti klaida. Norėjau tik parodyti lietuviškosios istorijos terminijos spragas ir poreikį ją tvarkyti.

Recenzijos pabaigoje lieka aptarti tai, kas yra recenzuojamos knygos pradžioje – įvadinį straipsnį, pavadintą „Aleksandro Jogailaičio dvaras ir jo sąskaitų knygos“ (p. IV–XXVI). Jį sudaro dvi dalys. Antroje (p. XXIV–XXVI) D. Antanavičius aprašo skelbiamų knygų fizinę išvaizdą ir būklę, taip pat supažindina su lotyniško teksto publikavimo principais, kurių laikytasi rengiant kalbamą publikaciją.

R. Petrauskas dvidešimtyje puslapių trumpai, bet išsamiai ir konceptualiai aptaria Aleksandro Jogailaičio valdymą, jo dvaro istoriją ir skelbiamų knygų turinį. Parodęs Aleksandro Jogailaičio atsiradimo Lietuvos valstybės soste aplinkybes, autorius atskleidžia svarbiausias užsienio politikos kryptis, valdovo ir politinio elito, didikų santykių esmę ir konstatuoja, kad istoriografijoje susiformavo požiūris į Aleksandrą Jogailaitį kaip į tariamai silpną valdovą. Sutikdamas su tuo, kad gali atrodyti, jog svarbiausios valdovo funkcijos – valstybės teritorijos apsauga bei taikos šalies viduje užtikrinimas, – nebuvo deramai atliktos, R. Petrauskas, remdamasis naujausia istorio-

grafija, nurodė daugybę Aleksandro Jogailaičio to meto valstybės politinius poreikius atitinkančių veiksmy, liudijančių apgalvotas krizės įveikimo paieškas.

Detaliau autorius apsistoja ties priemonėmis, kurios nebūtinai atnešė greitus pokyčius, bet buvo labai svarbios tolesnei Lietuvos valstybės socialinei ir politinei raidai. Tai buvo valstybės valdymo modernizavimo tąsa, suaktyvėjusi ekonominė, ypač monetų, politika, kariuomenės pertvarkymas, naujos valdžios ženklų sistemos apraiškos. Sakytume, kad šie pastebėjimai yra raktas į išsamesnį Aleksandro Jogailaičio valdymo laikų Lietuvos pažinimą. Tik prie minėtų dalykų norėtume pridėti aktyvią miestų politiką, pasireiškusių svečių pirklių teisių didžiuosiuose Lietuvos miestuose reglamentavimu bei vokiškosios miestų teisės diegimu Lietuvos valstybės rusėniškiosiose žemėse, taip pat gal dėmesį krikščionybės sklaidai lietuviškųjų valstybės žemių visuomenės gelmėse, pasireiškusių per rūpestį gausinti lietuvių kalbą mokančių kunigų būrį.

R. Petrauskas pabrėžia nuolatinio valdovo rezidavimo Lietuvoje svarbą. Viena iš jo pasekmių ir kartu sąlygų buvo valdovo dvaro veikimas. Čia autorius mato ir Vytauto veiksmų organizuojant ir ugdant dvarą tęstinumą, ir daug Aleksandro Jogailaičio valdymo laikų naujovių. Viena iš jų buvo valdovo išdo sistemingo darbo pastangos, kurios pasireiškė, be kita ko, dvaro pajamų ir išlaidų arba sąskaitų knygų atsiradimu bei vedimu. Pirmąją knygą 1494 m. dar nereguliariai pradėjo rašyti valdovo raštininkas Erazmas Ciolekas (Vitelijus), nuo 1498 m. rašė nuosekliai ir išsamiai. Sąskaitų knygų rašymo reguliarumas sutapęs su kitų asmenų, vadinamų valdovo išdininkais, Stanislovo Kovarskio (mirė 1499 m. pabaigoje) ir Stanislovo Milanovskio įsitraukimu į šį darbą.

Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygose dažniausiai chronologine tvarka įrašomos piniginės įplaukos ir išmokėjimai dvaro žmonėms ir svečiams. Jos yra bene geriausiai šaltinis valdovo dvaro organizacijai ir kasdieniam jo gyvenimui pažinti. R. Petrauskas atidžiai analizuoja dvaro sudėtį, lygindamas savo duomenis su K. Pietkiewicziaus tyrimų rezultatais. Todėl nesikartosiu, tik paminėsiu keletą įdomesnių pastebėjimų. Iš sąskaitų knygų istorikai gauna papildomų žinių apie dvaro struktūrą, gausiausią dvaro žmonių grupę – dvarionis. Šie buvo labai margi, vietiniai ir gausūs svetimšaliai, tikri dvaro žmonės ir samdomi kariai (daugiausia rotmistrai). Aiškėja kasdienio valdovo ir jo dvaro gyvenimo organizavimas, kalbamose knygose minimos kambarinės, pažai, medikai, muzikantai.

Čia perpasakodamas R. Petrausko Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygų aprašymą padariau būtiną recenzento darbo dalį, apibūdinau skelbiamų knygų turinį ir jų potencialią vertę Lietuvos istorijos mokslui. Potencialią, nes viskas priklausys nuo to, ar istorikai ims publikaciją į rankas ir naudos savo tyrinėjimuose. Noriu pabrėžti R. Petrausko parašyto įvadinio straipsnio conceptualumą, jo ir kartu gausybės nežinomos ar mažai žinomos konkrečios medžiagos dermę. Matydamas daugelio šaltinių publikacijų įvadininių straipsnių likimą – šaltinių tekstai dažnai užgožia tokius straipsnius,

jie sunkiai skverbiasi į istoriografijos erdvę, noriu pabrėžtinai atkreipti dėmesį į savarankiško gyvavimo vertą tekstą.

Jau visai pabaigai pateiksiu vieną išrašą iš publikacijos:

[1499 10 18] *Item dedi pro XXIII ulnis axameti nigri super sepulcrum Vitholdi, quelibet I sexagenas.*

Artėjo Vytauto mirties metinės.

Zigmantas K i a u p a

Mathias Niendorf. Das Grossfuertentum Litauen. Studien zur Nationsbildung in der Fruehen Neuzeit (1569–1795). Wiesbaden, 2006, 329 S.

Prieš metus pasirodęs Mathiaso Niendorfo darbas skirtas mažai tyrinėtai, tačiau vis populiarėjančiai, ypač Lietuvoje, politinės tautos temai. Lietuvių istoriografija, atsisakiusi „lietuviškumo“ paieškų Abiejų Tautų Respublikoje per Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Lenkijos karalystės supriešinimą, sulaukė vokiečių istoriko palaikymo. Jo darbo išvada, kad LDK nebuvo vien tik lenkų karalystės provincija, tikriausiai būtų labai nudžiuginusi net ir tarpukario Lietuvos istorikus, ieškojusius lietuvių Lietuvos istorijoje. Tačiau M. Niendorfo darbas LDK istoriografijai yra svarbus ne dėl lietuvių ar LDK teritorijos dabartinio gyventojų, t. y. baltarusių, o iš dalies ir ukrainiečių ausiai malonių išvadų, tačiau būtent dėl naujų probleminių temų įvedimo į istoriografijos apyvartą.

Pristatęs LDK istorijos raidą po Liublino unijos iki 1795 m., autorius pereina prie išsamaus problemos nagrinėjimo. Nors išsamumo prasme visi jo darbo skyriai laikytini nauju žodžiu istoriografijoje, visgi savo požiūriu naujumu išsiskiria ketvirtasis darbo skyrius, skirtas religingumo vaidmens to laikotarpio tautos formavimuisi aptarimui. Autorius tam tikra prasme įsiveržia į tradicinį lietuvių menotyrininkų lauką, aptardamas tokias temas kaip, pavyzdžiui, Marijos ar Kazimiero kultas. Autorius mato jas nauju rakursu, pagrindinį dėmesį skirdamas šventųjų kultams kaip politinės tautos integraciniam faktoriui. Atrasdamas šių kultų vietinius ypatumus, autorius laiko juos svarbiais veiksniais politinės bendruomenės formavimuisi. Sutinkant su šia išvada, jos nereikėtų suabsoliutinti. Šventųjų kultai buvo svarbus faktorius, integruojęs katalikus ir unitus, tačiau kas su šiomis konfesinėmis grupėmis galėjo sieti stačiatikius – šis klausimas taip ir lieka neatsakytas.

M. Niendorfo knygoje pastebima aiški tendencija ieškoti politinės tautos tyrimuose neišnaudotų galimybių. Tai pagirtina, nors kai kada jo temai nemažai duotų

ir jau aptartų temų platesnis panaudojimas darbe. Nors autorius pripažįsta svarbų pasauliečių ir Vytauto kulto vaidmenį tautinės LDK ideologijos kūrime, tačiau čia pasitenkina bendromis nuorodomis į šią temą, pats neplėtodamas šios problemos tyrimų.

Autoriaus gebėjimas tradicines istoriografijos temas, tokias kaip, pavyzdžiui, šventųjų kultai, Reformacija ir Kontreformacija priversti „kalbėti“ nagrinėjamos temos labui, rodo ne tik gerą teorinį pasirengimą, bet ir mokslinį kūrybingumą. Tiesa, kai kada tokie bandymai gali būti įvardyti kaip hipotezės, kurias vargu ar kada nors pavyks įrodyti. Antai autorius pradinę Reformacijos sėkmę LDK aiškina kaip politinę jos atskirumo nuo Lenkijos karalystės deklaraciją, savotišką trečiąjį kelią, kuris turėjo būti labiau priimtinas tos valstybės gyventojams stačiatikiams. Tačiau nuoroda į tai, kad savarankiškumo šalininkai buvo ir Reformacijos LDK šalininkai, toli gražu neatrodo pakankama aukščiau iškeltai tezei pagrįsti.

Ankstesniuose skyriuose autorius pagrįstai iškelia kitus visuomenę į tautą integruojančius elementus: tautų ir valdovų kilmės mitus, teisinę sąrangą, o kartu visiškai pagrįstai nuvertina ankstesniuose tyrėjimuose vos ne pagrindiniu tautiškumo požymiu laikytą kalbą. Tokia autoriaus išvada leidžia ir kultūros plėtimą prasmė nelaikyti kaip vieno iš tautos požymių. Gana išsami šios problemos analizė turėtų keisti bent jau Lietuvoje nusistovėjusią terminiją. Pagaliau reiktų kalbant apie LDK liautis vartojus polonizacijos terminą, vadinant Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje vykusius procesus akulturacijos vardu. Tokios M. Niendorfo išvados jau, atrodo, šiandien leistų kalbėti apie ne tik lietuviakalbius, gudakalbius, tačiau ir lenkiakalbius LDK piliečius bei galų gale imtis nors ir labai sudėtingų lituanizacijos procesų toje valstybėje.

Analizuodamas tautos struktūros klausimus, autorius suformuluoja ir dar vieną visiškai naują tezė – politinės tautos sudėtinė dalimi laikydama ne vien bajorų luomų atstovus. Toks teiginys, kuris niekuo nestebintų kalbant apie Vakarų ir dalies Vidurio Europos bendruomenes, charakterizuojant LDK visuomenę skamba naujoviškai, tačiau tai toli gražu nereiškia, kad jis pagrįstas. Autorius daugelyje vietų pats pripažįsta autentiškų prisipažinimų apie priklausymą politinei tautai trūkumą, net iš bajorijos rato žmonių. Savaiame suprantama, kad tarp valstietijos tokių tautinių deklaracijų visai nėra, dėl to įdomu pasižiūrėti, kuo remdamasis autorius daro tokią drąsą išvadą. Nekankindamas skaitytojo papildomais išvedžiojimais, iš karto pasakysiu, kad teiginys kilo autoriui analizuojant LDK žydų ir totorių bendruomenių santykį su LDK valdančiuoju elitu. Jau vien dėl specifinės šių dviejų bendruomenių padėties LDK būtų per drąsu kalbėti apie nekilingųjų priklausymą to laikotarpio tautai. Čia nereikėtų užmiršti, kad šių bendruomenių funkcionavimą užtikrino įvairios valdovų privilegijos. Taigi jų priklausymo tautai jausmas rėmėsi būtent šiais jų gyvenimą reguliavusių teisinės sistemos principais.

Žydų, totorių bendruomenių aptarimas, kaip, beje, ir kitų LDK gyvenusių tautų, daro M. Niendorfo darbą sektinu pavyzdžiu kitiems šios valstybės istorijos tyrinėtojams. Skaitydamas darbe pristatomą istoriografiją regiono kalbomis, recenzentas nebegali priekaištauti dėl tyrinėtojo kalbinės kvalifikacijos. Literatūros panaudojimo prasme knygos autorius galėtų būti sektinu pavyzdžiu ir lietuvių autoriams, šiaip jau nebijantiems kitakalbių tekstų. Ir ne vien tai. Didelis knygos privalumas yra tai, kad iš istoriografijos autorius, galima sakyti, „išspaudžia“ maksimumą. Tai ir leido jam, pradėjęs visai naują tyrimą, pateikti šį darbą kaip sintezę.

M. Niendorfo sieki aprėpti kuo daugiau tautų liudija ir paskutinis skyrius, skirtas žemaičių – kaip nesusiformavusios politinės tautos atvejo, aptarimui. Nors šioje darbo dalyje sunku rasti aiškų atsakymą į jo paties suformuluotą problemą, toks klausimo kėlimas galėtų paskatinti panašius kitų regionų tyrimus. Kai kurie lenkų autoriai jau dabar *ad hoc* yra paskelbę LDK kaip trijų ar net daugiau tautų respubliką, tačiau tokie tvirtinimai, be tam tikro politinio korektiškumo, nėra pagrįsti jokiais studijomis. O jos, bent XVII a. Ukrainos atveju, būtų labai sveikintinos.

Aptariamoje knygoje gerai dera autoriaus novatoriškumas ieškant naujų šaltinių (temų) su autoriaus atsargumu formuluojant galutines išvadas. Žemaitijos atvejo aptarimas aiškiai parodo tokį autoriaus santykį su formuluojamomis išvadomis. Beje, autorius yra atsargus ne tik čia. Kaip jis rašo viso darbo santraukoje, net pagrindinis darbe sprendžiamas klausimas, ar „specifinės didžiųjų grupių integracijos formos adekvačiai gali būti apibūdintos „Ankstyvųjų naujų laikų tautos formavimosi“ sąvoka, sąmoningai paliktas atviras“. Žinoma, tokią autoriaus poziciją galima suvokti kaip labai atsargų jo santykį su analizuojama medžiaga, nors man atrodo, kad būtent šioje vietoje ir pasireiškia M. Niendorfo akademinės aplinkos poveikis. Dažnas Vakarų autorius yra įpratęs dirbti su tradicinėmis visuomenės, valstybės struktūromis ir bet koks vienkio ar kitokio reiškinių nukrypimas nuo modelinės situacijos jam kelia įtarimų. Nors jau seniai yra pastebėta, kad daugelis Vakarų Europos šalyse aptinkamų reiškinių (pavyzdys galėtų būti Magdeburgo teisė ar bendrai miestų savivalda) mūsų aptariamame regione įgauna visai kitoki turinį. Ir šiuo atveju, recenzentui perskaičius visą studiją, nekyla abejonių, kad autorius vykusiai atskleidė tautos fenomeną, kartu parodydamas jos specifiką, turinčią nemažai nukrypimų nuo tokios tautos modelio kitose Vakarų Europos šalyse.

Šiandien dar labai sunku pasakyti, ar tauta tikrai buvo tokia jau specifinė. Galutinius atsakymus į tokio pobūdžio klausimus galėtų duoti kitų sudėtinių monarchijų tyrimai, kurių deja, lig šiol nėra.

Labai malonu skaityti ir recenzuoti tokio pobūdžio darbus kaip M. Niendorfo studija. Ne vien todėl, kad pati tyrimų tema yra nauja ir įdomi, tačiau visų pirma dėl to, kad šis darbas sukelia daug minčių, kaip toliau galėtų būti plėtojami tautiškumo, ir ne

vien LDK teritorijoje, tyrimai. Skaitytojas ir mokslininkas, atidžiai perskaitęs autoriaus tyrimą, nesunkiai galėtų susikurti naują tyrimo projektą, pratęsiantį šį fundamentalų tyrimą. Būtų labai gerai, jei šiuo darbu susidomėtų Lietuvos leidyklos: norėtusi, ir kuo greičiau, paimti į rankas ir lietuvišką šios knygos leidimą.

Alvydas N i k ž e n t a i t i s

Andrej Kotljarchuk. **In the shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century.** (Södertörn Doctoral Dissertations 4), Huddinge: Södertörns högskola, 2006, 347 p.

Vis stiprėjanti Lietuvos jaunuomenės tendencija studijas tęsti įvairiuose pasaulio universitetuose neaplenkė ir kaimyninės šalies – Baltarusijos, kurioje pastaruoju metu dėl įvairių politinių, ekonominių ar kitokio pobūdžio aplinkybių susiklostė ne itin palanki situacija humanitarinėms studijoms ir laisvai bei nevaržomai mokslinės veiklos plėtotei. Tad nenuostabu, kad ne vienas šios šalies jaunosios kartos istorikas pasirinko studijas Vakarų Europos ar kitų pasaulio šalių universitetuose bei pasinaudojo galimybe ten parengti ir publikuoti daktaro disertaciją. Šios tendencijos rezultatu galime laikyti ir Andrejaus Kotliarčuko monografiją „Lenkijos ir Rusijos šešėliuose. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Švedija europinėje krizėje XVII a. viduryje“, kurią išleido Švedijos aukštosios mokyklos „Södertörns högskola“ leidykla, publikuojanti savo auklėtinių darbus mokslo leidinių serijoje „Södertörn Doctoral Dissertations“.

Pasirinktas studijų kelias nulėmė A. Kotliarčiuko atlikto tyrimo pobūdį ir gana plačius užmojus. Aptariamame darbe tiriami ir analizuojami XVII a. vidurio įvykiai LDK, kurie įpinami į tuometines regionines aktualijas. Iš esmės tyrimas orientuojamas į 1655 m. susitarimų tarp LDK ir Švedijos bei po jų sekusios krizės analizę. Pastarieji įvardijami kaip įvykiai, padarę įtaką tarptautiniams santykiams Europoje XVII a. viduryje bei pakeitę senąją geopolitinį balansą. Tad nenuostabu, kad laikantis tokios nuostatos minėtųjų įvykių nagrinėjimas siejamas su bendraeuropine situacija, o LDK politinė situacija aptariama tiek geografiniu, tiek chronologiniu atžvilgiu gana plačiame kontekste. Todėl šį darbą galime priskirti ne tik LDK politinės istorijos, bet ir tarptautinės istorijos sričiai. LDK politinės istorijos tyrimų lokalumą padeda įveikti ne tik išplėsti kontekstiniai dalykai, bet ir aplinkybė, kad darbas publikuojamas anglų kalba, suteikiančia geresnes galimybes nagrinėjamai problematikai tapti europinės istoriografijos diskurso dalimi.

Darbą sudaro įvadas (p. 1–26), keturios dalys: „Separatism and Policy of Poland“ (p. 27–89); „Forward Looking Security: Sweden’s Approach“ (p. 91–183); „The Grand Duchy of Lithuania as a Contested Territory“ (p. 85–268); „General Conclusions“ (p. 269–290), kurios skaidomos į poskyrius ir skyrelius. Monografijos pabaigoje pateikiami du žemėlapiai: pirmajame parodytas administracinis, geografinis bei religinis LDK suskirstymas 1654–1667; antrajame – Švedų karinės operacijos bei skirtingų pajėgų kontrolės zonos LDK 1655–1657 m. (p. 291–295). Prieduose taip pat pateikiamas pluoštas iliustracijų (p. 297–311), į anglų kalbą išversti 1655 m. rugpjūčio 17 d. deklaracijos ir 1655 m. spalio 20 d. Kėdainių unijos tekstai (p. 313–320), trumpas terminų žodynelis (p. 321–323) ir bibliografinis sąrašas (p. 323–347).

Apsibrėždamas pagrindines darbo gaires, įvade autorius iškart akcentuoja, kad Kėdainių unijos atžvilgiu laikosi priešingos pozicijos nei lenkiškoje istoriografijoje įsitvirtinusi nuostata, 1655 m. susitarimus su Švedais pateikti kaip nereikšmingą epizodą, neturėjusį svarbių pasekmių, kaip valstybės interesų išdavystę ar kaip trumpalaikę akciją, atliktą susiklosčius ekstremalioms aplinkybėms. Kaip atsvarą šiai tradicinei nuostatai jis suformuluoja savąją poziciją, kuria teigia, kad unija buvo LDK protestantų elito stiprių separatistinių siekių rezultatas, o jos įgyvendinimas būtų kardinaliai pakeitęs jėgų pusiausvyrą Baltijos jūros regione (p. 2). Remiantis šiuo požiūriu realizuojami visi autoriaus sumanymai nagrinėjamoje problematikoje.

Pripažindamas, kad tiriamą problematiką įvairiais aspektais jau ne kartą nagrinėta įvairių regiono šalių istoriografijoje, darbo autorius kaip vieną pagrindinių tyrimo tikslų nurodo naujų interpretacijų siekį, ieškant šioje temoje dar nepanaudotų istorinių šaltinių. Analizei pasitelkta Rusijos, Lietuvos, Baltarusijos, Lenkijos bei Švedijos archyvų medžiaga. Tiesa, didžioji dalis šaltinių duomenų tiriant šią temą naudojami ne pirmą kartą. Tačiau autorius į mokslinę apyvartą įvedė iki tol nenaudotų ar mažai dėmesio sulaukusių Švedijos archyvų fondų, kuriuose saugomi Jonušo ir Boguslavo Radvilų bei Švedijos valdžios atstovų korespondencija, medžiaga. Regionine įvairove išsiskiria ir istoriografinis darbo pagrindas. Šiam tyrimui autorius pasitelkė visas svarbiausias istoriografines pozicijas, vienokiu ar kitokiu aspektu nagrinėjusias analizuojamą problematiką. Intensyviai remdamasis, bet dažnai verifikuodamas Lenkijos, Lietuvos, Baltarusijos, Švedijos, Rusijos, Ukrainos bei kitų šalių istorikų darbus, jis sėkmingai išplėtė tyrimo geografiją bei tematiką, o tai suteikė galimybę svarstyti naujas problemas, revizuoti senąsias bei formuoti kontekstinį foną.

Nagrinėjamos problematikos sąsajas su kontekstiniais dalykais autorius konstravo remdamasis vadinamosios visuotinės krizės Europoje XVII a. viduryje samprata. Todėl į to meto įvykius Abiejų Tautų Respublikoje žvelgiama kaip į vieną visuotinės europinės krizės atvejį. Prie teorinių darbo gairių galima priskirti ir kitą tarptautinių santykių analizės – jėgų balanso konceptą, kuriuo remiantis dėliojamos įvairių euro-

pinių politinių jėgų santykių konfigūracijos. Tačiau autorius nesitenkina, jo nuomone, supaprastintu anuometinių tarptautinių santykių traktavimu, kai pagrindinis dėmesys skiriamas galingiausiems žaidėjams. Autoriaus manymu, reikėtų atsižvelgti ir į ne tokias galingas jų dalyves, į mažus politinius darinius bei analizuoti jų vaidmenį keičiantis jėgų balansui rytinėje Baltijos jūros regiono dalyje ir bendrai Rytų Europoje. Todėl darbe išskirtinis dėmesys teikiamas LDK bei kitoms nedidelėms pusiau nepriklausomoms valstybėms kaip lygiavertėms ir aktyvioms tarptautinių santykių dalyvėms, turinčioms savų geopolitinių interesų tarptautinėje arenoje. Pagal šias nuostatas A. Kotliarčukas suformulavo tyrimo klausimus, kuriais siekė išsiaiškinti, ar LDK atliko esminį vaidmenį keičiantis geopolitinei situacijai Rytų Europoje bei kokį vaidmenį atliko skirtingos Lietuvos bajorijos grupės regiono galingųjų užsienio politikoje (p. 8). Galima pastebėti, kad pastarųjų problemų sprendimo paieškos suteikė kryptingumo visam darbui, nulėmė XVII a. vidurio įvykių LDK analizės aspektus, prie jų pritaikyta ir darbo struktūra.

Antrajame darbo skyriuje „Separatizmas ir Lenkijos politika“, kuriame pradedamas dėstymas, įvairiais aspektais aptariama LDK istorinė raida nuo Liublino unijos iki XVII a. vidurio. Jame kalbama apie etninę, kalbinę, religinę, socialinę situaciją minėtuoju laikotarpiu, nemažai dėmesio skiriama visuomeninės santvarkos aptarimui. Politinių įvykių, socialinių ir kultūrinių procesų fone išryškintos pagrindinės pastarojo laikotarpio valstybinio ir visuomeninio gyvenimo problemos – religiniai ir socialiniai konfliktai, politinis susikaldymas, didikų grupuočių, disponuojančių didele galia, interesų sankirtos ir pan. Išskirtinis dėmesys apžvalgoje skirtas Radvilų giminei – jos atstovų politiniams, ekonominiams ir religiniams ryšiams įvairiais laikotarpiais su Švedijos visuomenės elitu. Šią problemą autorius svarsto vadovaudamasis pozicija, kad Kėdainių unija nebuvo netikėtas politinis aktas, sukeltas tuometinės krizės, bet ilgalaikių, beveik pusę amžiaus trukusių kontaktų tarp liuteroniškosios Švedijos ir LDK protestantų grupuotės rezultatas (p. 27). Tokią nuostatą A. Kotliarčukas bando pagrįsti analizuodamas įvairius LDK protestantų lyderių planus, kuriais siekta pasipriešinti katalikiškajai reakcijai – nepavykusius bandymus į Respublikos sostą pasodinti valdovą protestantą, nutraukti uniją su Lenkija ir sukurti nedideles nekatalikiškas valstybes Rytų Europoje, sudaryti sąjungą su Švedija ir t. t. Pastarasis skyrius sukonstruotas remiantis istoriografinės apžvalgos ir analizės principais, tačiau geras istoriografinis įdirbis leido autoriui pateikti savas interpretacijas bei naujas išvagas. Tiesa, jau šioje darbo dalyje galima pastebėti, kad autoriui ne visada sekasi vadovautis dar įvade deklaruota nuostata vengti konkuruojančių nacionalistinių pozicijų vertinant to meto įvykius. Trokštama neutralumą kartais nustelbia nacionalinės autoriaus pozicijos (pvz., aptariant LDK vartotos kalbos klausimą, dėl kurio iki šiol nesutaria Lietuvos ir Baltarusijos istorikai (p. 28–29). Be to, šioje bei kitose darbo dalyse nemažai dėmesio skiriama LDK slaviškųjų žemių vaidmeniui XVII a. vidurio įvykiuose. Pastaroji ypatybė

leidžia teigti, kad aptariamoje monografijoje perteikiamas baltarusiškas požiūris į nagrinėjamą problematiką.

Trečioji ir ketvirtoji darbo dalys, paremtos šaltinių ir istorinių tyrimų medžiagos analize, skirtos XVII a. vidurio įvykių LDK nagrinėjimui. Trečiajame skyriuje „Saugumo paieškos: Švedijos požiūris“ autorius detaliai aptaria 1655 m. karinę situaciją – LDK nesėkmes kare su Rusija, sąlygojusias desperatiškos situacijos susiklostymą; analizuoja Švedijos reakciją, jos ofenzyvinius karinius veiksmus, kurie tapo penkerius metus trukusio karo su Respublika pradžia. Nemažai dėmesio teikiama švedų ir Jonušo bei Boguslavo Radvilų kontaktams ir jų eigoje išsirutuliojusiai rugpjūčio 17 d. deklaracijai: nagrinėjamas dokumento turinys, aptariami įvairių LDK politinių grupuočių interesai, nulėmę šios deklaracijos atsiradimą. Sekant įvykių eigą vėliau pereinama prie 1655 m. lapkričio mėnesį tarp Lietuvos ir Švedijos sudarytos Kėdainių unijos analizės. Plačiai svarstomas ne tik susitarimo turinys, bet ir jį pasirašiusių LDK politinės tautos narių politiniai ir religiniai motyvai bei galimi jėgų balanso pokyčiai regione. Galiausiai aptariamas švedų okupacinio valdymo organizavimas užimtoje Lietuvos teritorijos dalyje, antišvediško sukilimo Žemaitijoje eiga ir rezultatai, jėzuitų ir Maskvos vaidmuo šiuose įvykiuose.

Vertinant šį skyrių keletą pastabų norėtusi išsakyti dėl trečiojo poskyrio „Kėdainių unijos vaidmuo besikeičiančiame jėgų balanse regione: unija Europos spaudoje“. Jame autorius pateikia nemažai išvadų, keliančių abejonių dėl jų pagrįstumo. Galima sutikti su autoriaus nuomone, kad Kėdainių susitarimai komplikavo Maskvos politinius veiksmus, kad Švedijos planai Lietuvos atžvilgiu kirtosi su Rusijos interesais ir pastarųjų regiono galybių konfliktas tapo neišvengiamas. Tačiau ar tai buvo vien tik Kėdainių unijos nuopelnas? Dar daugiau abejonių kelia teiginiai, kad tik Kėdainių unijos dėka Lietuva išliko Europos žemėlapyje iki 1795 metų, kad tik sąjunga su Švedija išgelbėjo LDK nuo inkorporacijos į Maskvos valstybę (p. 139). Tokią autoriaus poziciją galima įvardyti kaip pernelyg didelį 1655 m. LDK protestantų politinės grupuotės, Radvilų klientų bei Švedijos susitarimų sureikšminimą ir pervertinimą. Abejones dėl šių pozicijų sustiprina ankstesniuose poskyriuose išdėstyti teiginiai, tvirtinantys, kad Kėdainių susitarimai nedavė norimo efekto nė vienai iš juos pasirašiusių pusių. Švedams dėl didikų giminių tarpusavio prieštaros nepavyko susikurti plačios antilenkiškos koalicijos, nevaisingi buvo ir jų bandymai suformuoti vieningą prošvedišką grupuotę. Didelio susižavėjimo ji nekėlė ir Lietuvos bajorijai, kurios galios minimais susitarimais buvo apribotos (p. 138). Darbe aprašyta tuometinė situacija sugestijuoja įsitikinimą, kad įvykių eiga dažnai priklausė nuo Švedijos militarinių pajėgumų, karinių operacijų sėkmės, o 1655 m. susitarimai su LDK politinėmis jėgomis nebuvo svarbiausias veiksnys. Tai liudytų ir kitas autoriaus teiginys, kad Kėdainių unija Švedijai greitai tapo nenaudinga, nes nuo 1655 m. rudens švedų karinės pajėgos kontroliavo šiaurines

LDK teritorijas (p. 137). Galbūt tik Prūsijos kunigaikštystės atveju, kai švedų ir prie jų prisidėjusių Jonušo bei Boguslavo Radvilų karinių pajėgų spaudžiama ji tapo Švedijos sąjungininke, galima būtų kalbėti apie Kėdainių susitarimų padarinius.

Ketvirtajame darbo skyriuje „Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė kaip ginčytina teritorija“ nagrinėjami įvairūs vėlesnio konflikto dėl LDK teritorijos aspektai. Nagrinėdamas skirtingų regiono jėgų veiklą autorius bandė atsakyti į klausimus – kokius savo valdžios LDK legitimacijos projektus kūrė okupacinės pajėgos? Kaip buvo siekiama pagrįsti savo pretenzijas ir užsitikrinti Lietuvos bajorijos paramą? Todėl analizuojami ginčai tarp Švedijos ir Rusijos, kurios šalies valdovas turi teisę į savąją intuliaciją įtraukti Lietuvos didžiojo kunigaikščio titulą; aptariamas tarp šių dviejų regiono galybių prasidėjęs konfliktas dėl LDK valdymo, Lietuvos bajorijos vaidmuo šiame konflikte ir Rusijos pastangos sukurti prorusišką politinę grupuotę, nukreiptą prieš švedus. Tuo tikslu gana detalai nagrinėjami Rusijos planai, susiję su Lietuvos ateitimi, politinės, ekonominės, religinės ir karinės priemonės, kurių griebėsi pastaroji valstybė, siekdama užsitikrinti okupuotose teritorijose gyvenusių bajorų lojalumą.

Šiame skyriuje akivaizdūs autoriaus nacionaliniai istoriografiniai interesai, kartu realizuojama įvade išsakyta nuostata analizuojant tarptautinių santykių peripetijas atsižvelgti į ne tokių galingų ir svarbių politinių darinių vaidmenį (pvz., kaip Ukraina ir Transilvanija), jų geopolitinius interesus tarptautinėje arenoje. Šiuos interesus atliepia nagrinėjamų problemų pobūdis. Aptaręs įvairius Švedijos ir Rusijos santykių aspektus, A. Kotliarčukas kituose šio skyriaus poskyriuose pagrindinį dėmesį skiria LDK slaviškų žemių padėčiai XVII a. vidurio karų metu – aptariamos ekonominės, demografinės, politinės šių teritorijų problemos, plačiai nagrinėjamas religijos klausimas. Monografijoje nemažai vietos skiriama ir Ukrainos kazokų išitraukimo į konfliktą dėl Lietuvos valdymo aplinkybių nagrinėjimui, jų pretenzijų į pietrytines LDK žemes ir dėl to kilusių karinių konfliktų aptarimui. Šiame kontekste analizuojami ir Boguslavo Radvilos planai LDK teritorijoje sukurti paveldimas, jo giminės valdomas kunigaikštystes pagal Šv. Romos imperijos modelį, analizuojama 1656 m. Radnoto sutartis, kuria buvo numatytas Abiejų Tautų Respublikos padalijimo planas tarp Švedijos, Transilvanijos, Prūsijos ir Boguslavo Radvilos. Galiausiai skyriaus pabaigoje apžvelgiama Respubliką apėmusios krizės atomazga šeštojo dešimtmečio pabaigoje – septintojo pradžioje. Trumpai aptariami sėkmingi Lenkijos ir Lietuvos karinių pajėgų veiksmai prieš švedus ir rusus, diplomatinį derybų rezultatai.

Monografija baigiama sintezei būdingu skyriumi „Pagrindinės išvados“, kuriame gana plačiai chronologiškai apžvelgiama situacija LDK po XVII a. vidurio karų. Dauguma problemų, su kuriomis susidūrė šalis vėliau, traktuojamos kaip septynioliktojo šimtmečio konfliktų pasekmė. Kalbama apie demografinius, teritorinius, ekonominius nuostolius, kuriuos LDK patyrė 1654–1667 m. karų su Švedija ir Rusija laikotarpiu,

apie kultūrinio gyvenimo nuosmukį, akulturacijos procesą, religinės netolerancijos stiprėjimą, protestantų bei stačiatikių religinių praktikų suvaržymus bei draudimus, katalikybės kaip dominuojančios konfesijos įsitvirtinimą bajorijoje. Recesijos jausmas sustiprinamas gana kategoriška išvada, kad dėl pokarinės krizės Lietuva neteko lygiavertės federacijos narės statuso ir tapo Lenkijos provincija (p. 272).

Visuotinio nuosmukio LDK dvasioje vertinami bajorijos kultūrinio ir politinio tapatumo pokyčiai, LDK atskirumo ir savarankiškumo jausmo nykimo raida, daromos toli siekiančios išvados apie šių procesų padarinius bajorijos pozicijoms nacionalinių lietuvių bei baltarusių judėjimų atžvilgiu XIX šimtmetyje ir XX a. pradžioje. Kaip visų šių blygybių priešingybė pateikiama Jonušo ir Boguslavo Radvilų veikla, kuri idealizuotai vertinama kaip patriotinė. Autoriaus nuomone, šie didikai sava valstybe laikė ne Lenkiją, o Lietuvą, visų pirma galvojo apie *Patria*, o ne apie savo valdas ir politines pozicijas (p. 286). Tačiau aptardamas krizės priežastis, separatistinius Lietuvos bajorijos siekius, autorius jau išvelgia ne vien idealizuotus motyvus, bet ir praktinius sumetimus. Įvertindamas tai kaip centro ir periferijos konfliktą, jis visų pirma nurodo politinius motyvus – Lenkijos nesugebėjimą suteikti pagalbą kare su Rusija bei religinį veiksnį – protestantų siekius užsitikrinti globą iš Švedijos pusės, o stačiatikių – iš Rusijos. Ne paskutinį vaidmenį atliko ir socioekonominiai motyvai – žemės valdų klausimas bei prekybinių kelių užtikrinimo problema.

Apibendrinant galima pasakyti, kad A. Kotliarčuko monografija iš esmės atnaujino XVII a. vidurio įvykių LDK tyrimus. Nors nemažai darbe aptariamų ir analizuojamų problemų ne kartą buvo nagrinėjamos skirtingų regiono šalių istorikų darbuose, tačiau jų analizėje neretai remtasi ribotais kontekstais, neieškota sąsajų su tuometiniais sociokultūriniais ir sociopolitiniais procesais arba tenkintasi siaurais nacionaliniais istoriografiniais interesais. Todėl kaip didžiausius šios monografijos privalumus galima įvardyti platų geografinį ir chronologinį kontekstą bei išsamų įvairių laikotarpių ir šalių istorinių tyrimų medžiagos panaudojimą, stengiantis verifikuoti bei derinti skirtingas istoriografines pozicijas. Visa tai sudarė autoriui galimybę naujai pažvelgti į to meto įvykius LDK.

Marius Sirutavičius

Theodore R. W e e k s. **From Assimilation to Antisemitism. The „Jewish Question“ in Poland, 1850–1914.** DeKalb: Northern Illinois University Press, 2006, 242 pp.

Tikrai nesuklysimė tvirtindami, kad Theodoro R. Weekso tyrimai gerai žinomi Lietuvos istorikams. Anksčiau dauguma amerikiečių istoriko darbų buvo skirti Rusijos imperijos tautinei politikai¹, o pastaraisiais metais pagausėjo publikacijų, skirtų etniniams santykiams, ypač lenkų visuomenės požiūriui į „žydų klausimą“ ilgajame XIX a. Būtent šiai problemai ir skirta naujoji Th. Weekso monografija.

Recenzuojamoje knygoje keliamas klausimas, kaip keitėsi lenkų visuomenės Lenkijos karalystėje, t. y. išsilavinusiųjų požiūris į žydų ateitį Lenkijoje. Autorius įtikinamai parodo, kad žydų integravimo vienokia ar kitokia forma klausimas negalėjo iš principo kilti segreguotoje agrarinėje visuomenėje, kur atskiri segmentai buvo vieni nuo kitų atriboti teisiniu, socialiniu, religiniu ir net profesiniu požiūriu. Galimo žydų integravimo klausimas intelektualiajam lenkų elitui išskyla tada, kai tradicinė luominė visuomenė pradeda irti ir atsiranda naujos – egalitarinės visuomenės kontūrai (iš pradžių tik idėjų lygmenyje). Anot Th. Weekso, iki XIX a. aštuntojo dešimtmečio lenkų visuomenėje dominavo nuostata, rėmusi žydų „asimiliaciją“, t. y. tikėtasi, kad plintant švietimui ir lenkų kultūros įtakai žydai pamažu atsisakys savo „viduramžiškų“ papročių ir taps tokie patys kaip etniniai lenkai, išskyrus religiją. Šis optimistinis tikėjimas liberalia „žydų klausimo“ sprendimo galimybe pasiekė apogėjų 1863 m. sukilimo išvakarėse, kai žydai kartu su lenkais dalyvavo patriotinėse demonstracijose. Tačiau net šiame lenkų ir žydų tarpusavio santykių „aukso amžiuje“ buvo aiškiai matyti, jog ir palankiausiai žydų atžvilgiu nusiteikę lenkų intelektualai, kaip, pavyzdžiui, žymi rašytoja Eliza Orzeszkowa², europietišką (suprask – lenkišką) kultūrą laikė aukštesne. Visgi XIX a. vidurio ir net antrosios pusės lenkų spaudoje dominavo palankus žydų bendruomenės vertinimas ir tikėjimas galima šios etnokonfesinės grupės integracija į lenkų tautą. Tuo tarpu Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse tiek šių dviejų tautinių

¹ Th. R. W e e k s, *Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier 1863–1914*, De Kalb: Northern Illinois University Press, 1996. Keli šio amerikiečių istoriko darbai išversti ir į lietuvių kalbą: Th. R. W e e k s, Jidiš ir lietuvių kalbos Rusijos imperijoje: politika dviejų „uždraustų kalbų“ atžvilgiu 1863–1913 m., *Raidžių draudimo metai*, red. D. Staliūnas, Vilnius, 2004, p. 175–190; Pasakojimas apie tris miestus: požiūris į 1881 m. pogromus Kijeve, Varšuvoje bei Vilniuje, *Kai ksenofobija virsta prievarta. Lietuvių ir žydų santykių dinamika XIX a. – XX a. pirmojoje pusėje*, parengė V. Sirutavičius, D. Staliūnas, Vilnius, 2005, p. 25–50.

² Aptariant Orzeszkowos, kilusios iš Gardino gubernijos ir čia praleidusios nemažai laiko, pažiūras į žydus galbūt buvo naudinga plačiau aptarti Lietuvos bajorijos požiūrį į žydų vietą visuomenėje. Šia tema taip pat yra mokslinių publikacijų: Z. M e d i š a u s k i e n ė, Atkarus, bet būtinas: žydai ir bajoriškoji Lietuvos visuomenė (XIX a. vidurys), „Žydų klausimas“ *Lietuvoje (XIX a. vidurys)*, Vilnius, 2004, p. 85–106; taip pat: Z. M e d i š a u s k i e n ė, „Отталкивающий, но без него не обойтись“: еврей как *alter ego* литовского дворянина середины XIX в., *Ab Imperio*, 2003, № 4, с. 93–114.

gruپیų tarpusavio santykiai, tiek daugumos lenkų visuomeninių jėgų požiūris į būsimą žydų vietą lenkų visuomenėje buvo gerokai pasikeitę. Tarpusavio santykiuose vyravo įtampa, o publicistikoje beveik nebeliko tikėjusių liberalia „Žydų klausimo“ sprendimo galimybe.

Šiuos pokyčius, autoriaus nuomone, nulėmė įvairūs veiksniai. Dalis jų buvo bendro pobūdžio, t. y. nebuvo susiję su specifine situacija Lenkijoje. Pirmiausia priežastis buvo visuomenės modernizacija, kuri griovė nusistovėjusią gyvenimą, vertė keisti pragyvenimo šaltinius, konkrečiai – kelti į naujai atsirandančius stambius pramoninius centrus, imtis naujų veiklos rūšių, pavyzdžiui, laisvosiose profesijose ir pan. Šie pokyčiai vertė žydą iš tarpininko, kokiu jis paprastai buvo agrarinėje visuomenėje, konkurentu³. Dar viena, ne tik Lenkijai būdinga priežastis, skatinusi etninius konfliktus, – tai modernių ideologijų susiformavimas (nacionalizmo, antisemitizmo, rasizmo), kurios naujai apibrėždavo, kas patenka į kategoriją „mes“, ir kas yra „jie“, be to, neretai jos iš naujo konstravo hierarchinį pasaulio vaizdą.

Kiti veiksniai, skatinę lenkų visuomenės požiūrio į „Žydų klausimą“ kaitą, buvo specifiskai nulemti vietinių priežasčių. Th. Weeksas pastebi, jog čia nemažą vaidmenį atliko ta aplinkybė, kad lenkai neturėjo tautinės valstybės, o Rusijos imperijos tautinė politika stengėsi visaip suvaržyti lenkų kultūros sklaidą, sukurdamą situaciją, kai lenkai net hipertrofuotai baiminosi dėl lenkiškumo likimo. Tokioje situacijoje didesnės dalies kongresinės Lenkijos žydų nenoras perimti lenkų kultūrą, pavyzdžiui, kalbą, skatino lenkus žiūrėti į žydus kaip į rusų kultūros stiprinimo jų tėvynėje įrankius. Šį nepasitikėjimą žydais dar paskatino XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje atsiradęs naujas reiškiny – litvakų, t. y. žydų iš Sėslumo zonos, migracija į Lenkijos karalystę, kuri buvo nulemta pirmiausia ekonominių sumetimų. Problema, lenkų publicistų požiūriu, buvo ne tik ta, kad šie imigrantai didino žydų skaičių etninėse lenkų žemėse, bet dar ir tai, kad šie atvykėliai prioritetą dažniausiai teikdavo rusų, o ne lenkų kultūrai. Tarpusavio supratimą sunkino dar ir tai, jog stiprėjo žydų tautinė savimonė, o dauguma lenkų politinio ir intelektualinio elito narių nepripažino jiems tautos statuso.

Ypatingą santykių paastrėjimą XX a. pradžioje autorius sieja su dviem įvykiais – 1905 m. revoliucija, kurios metu lenkams nepavyko pasiekti iškeltų tikslų ir jie pradėjo ieškoti atpirkimo ožių, kuriais ir tapo žydai bei rinkimai į IV Rusijos dūmą Varšuvoje, kai žydų rinkėjai atsisakė paremti lenkų iškeltą kandidatą ir balsavo už jiems palankų, menkai kam žinomą lenkų socialistą. Pastarasis epizodas sukėlė tikrą antisemitinę audrą lenkų spaudoje, kuri pasireiškė ir žydų, pirmiausia – prekybininkų, boikotu.

Reikia pripažinti, kad recenzuojamoje monografijoje pristatytas įtikinamas vaizdas, kaip keitėsi lenkų publicistikos požiūris į žydų integravimo problemą. Skaitytojui

³ Tam skirta neseniai Lietuvoje išleista knyga: *Žydai Lietuvos ekonominėje-socialinėje struktūroje: tarp tarpininko ir konkurento*, sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, Vilnius, 2006.

akivaizdžiai parodoma, kuo skyrėsi filosemitinės bei antisemitinės spaudos retorika. Tačiau atsakymai į klausimą *kodėl* kartais galėtų būti ir detaliau pagrįsti. Keletą epizodų verta aptarti detaliau.

Kaip jau minėta, recenzuojamoje knygoje rašoma, kad viena svarbiausių antižydiškos retorikos sustiprėjimo priežasčių prieš Pirmąjį pasaulinį karą buvo lenkų nusiuvylimas menku, palyginti su lūkesčiais, 1905 m. revoliucijos rezultatu. Th. Weeksas rašo, kad negalėdami pulti imperinės valdžios, lenkų publicistai, pirmiausia tautiniai demokratai, rado kitą atpirkimo ožį (p. 150, 177 ir kt.). Tokios versijos negalima atmesti ir galbūt ji yra teisinga, tačiau, mūsų požiūriu, per ankstyva. Juk norint pagrįsti šį teiginį pirmiausia reikėtų iširti Rusijos cenzūros politiką šiuo klausimu. Tuo tarpu autorius, visą knygą paskyręs publicistikos analizei, cenzūros politika nesidomėjo, tik keliose vietose apsiribojo hipotezėmis apie galimą rusiškos cenzūros įtaką „Žydų klausimo“ vaizdavimui lenkiškuose leidiniuose⁴. Be to, reikia manyti, kad etninių santykių kaitai įtakos galėjo turėti įvairūs 1905 m. revoliucijos metu vykę politiniai procesai, žydų bei lenkų partijų ar kitų visuomeninių organizacijų tarpusavio santykiai. Tikėtina, kad antisemitizmo stiprėjimui įtakos galėjo turėti ir politiniai įvykiai už Lenkijos karalystės ribų, pavyzdžiui, lietuvių ir žydų aljansas rinkimuose į I Rusijos dūmą Kauno gubernijoje.

Šiam tyrimui būtų nepakenkęs ir atidesnis žvilgsnis į etninėse lenkų žemėse įvykusius pogromus (1881 m. Kalėdų metu Varšuvoje bei 1892 m. Lodzėje; p. 71–86, 107–108). Knygoje nemažai dėmesio skirta intelektualų reakcijai į šiuos antižydiškos prievartos veiksmus, bet nėra bandymo analizuoti jų priežastis⁵. Nors dar svarbiau šiame kontekste būtų klausti, kodėl, esant tokiam stipriam antisemitizmui publicistikoje, Lenkijos karalystėje buvo santykinai nedaug pogromų?⁶ Jų čia buvo gerokai mažiau nei etninėse ukrainiečių ar baltarusių žemėse, t. y. tose teritorijose, kurios iki XVIII a. pabaigos priklausė Abiejų Tautų Respublikai. Šioje vietoje tenka pastebėti, kad autorius knygos pradžioje aiškiai apibrėžė tyrimo „geografines ribas“ – Lenkijos karalystę (p. 5). Tiesa, atskiro dėmesio knygoje sulaukė ir lenkų požiūris į žydus Galicijoje (p. 120–121), o monografijos pabaigoje situacija lyginama su Vakarų Europa. Th. Weeksas prieina prie išvados, kad antisemitizmo apraiškų Lenkijos karalystėje

⁴ Beje, rašydamas apie imperinės valdžios politiką jidiš atžvilgiu Th. Weeksas pirmiausia nurodo archyvinės bylas, esančias Rusijos valstybiniame istorijos archyve ir keletą straipsnių, bet nepamini fundamentaliausio tyrimo, skirto žydiškos literatūros cenzūrai Rusijos imperijoje: Д. А. Э л ь я ш е в и ч, *Правительственная политика и еврейская печать в России 1797–1917. Очерки истории цензуры*, Санкт Петербург, 1999, Иерусалим, Гешарим, 5759. Lietuviškai publikuota šios knygos recenzija: Z. M e d i š a u s k i e n ė, „Žydų klausimas“ *Lietuvoje (XIX a. vidury)*, p. 85–106.

⁵ Nurodydamas svarbiausius šaltinius dėl situacijos Šiaurės vakarų krašte 9-ojo deš. pradžioje autorius dviejose vietose nurodo į tą pačią Lietuvos valstybės istorijos archyve esančią bylą tik skirtingu pavadinimu (p. 194–195 nuorodos 1 ir 12): *LVI A*, f. 378, PS, 1881, b. 52 (teisingas bylos pavadinimas nurodytas 12 nuorodoje).

⁶ Tiesa, neatmestina versija, kad jų būta daugiau, nei aprašyta istoriografijoje, tik kol kas nėra tyrimų.

buvo mažiau nei Prancūzijoje ar Vokietijoje greičiausiai todėl, kad Rusijos cenzūra varžė lenkų spaudą. Visgi manytume, kad vaisingesnis galėtų būti situacijos Lenkijos karalystėje lyginimas su etnine Ukraina, Baltarusija ar Lietuva. Kaip jau minėta, bent jau remiantis esama istorine literatūra, susidaro įspūdis, kad Ukrainoje ir Baltarusijoje buvo daugiau pogromų nei Lenkijos karalystėje. Politinis režimas iš principo buvo tas pats, ekonominė situacija dažnai skyrėsi nedaug, žydų procentas buvo panašus, tiesa, skyrėsi jų teisinis statusas Lenkijos karalystėje ir Sėslumo zonoje. Be to, knygoje aptariama lenkų publicistika buvo skaitoma ir Šiaurės vakarų krašte, rado čia atgarsių ir po rinkimų į IV dūmą paskelbtas žydų boikotas. Bet nepaisant visų čia išvardytų panašumų, dabartinė istorinių tyrimų būklė rodo, kad antižydiškos prievartos intensyvumas Lenkijos karalystėje buvo mažesnis nei kai kuriose buvusiose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse. Kad situaciją dar labiau sukomplikuotume, pastebėsime, jog, pavyzdžiui, lietuvių ir negausi baltarusių publicistika buvo gerokai mažiau judofobinė nei lenkų spauda. Taigi antižydiškų ekscesų Šiaurės vakarų krašte tarsi turėjo būti mažiau ar bent jau tiek pat kiek Lenkijos karalystėje. Kitaip tariant, manytume, kad buvusių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių įtraukimas į tyrimo lauką būtų jį padaręs dar produktyvesniu.

Baigiant dar norėtusi išsakyti keletą pageidavimų. Gaila, kad knygos įvadinėje dalyje autorius nepateikė istoriografinio temos konteksto. Skaitytojui būtų naudinga žinoti, kuo skiriasi šio tyrimo autoriaus ir, pavyzdžiui, Briano Porterio⁷ lenkų ir žydų santykių interpretacija. Galbūt knygai analitinio tikslumo būtų pridėjęs ir aiškesnis kai kurių terminų vartojimas. Nėra visiškai aišku, ką, pavyzdžiui, reiškia kabutėse rašomas terminas „antisemitas“ (p. 7, 68).

Šie pasvarstymai, žinoma, gali būti traktuojami ne kaip recenzuojamos knygos kritika, bet greičiau kaip tam tikrų tirtinų problemų įvardijimas. Bet kuriuo atveju ši nauja Th. Weekso monografija bus naudinga ne tik besidomintiems modernųjų laikų Lenkijos istorija, bet ir besigilinantiesiems į lietuvišką problematiką. Juk etninėje Lietuvoje taip pat buvo stipri lenkiškai kalbanti tautinė grupė, kuri nebuvo izoliuota nuo Lenkijos karalystėje vykusių procesų.

Darius Staliūnas

⁷B. Porter, *When Nationalism Began to Hate. Imagining Modern Politics in Nineteenth-Century Poland*, New York, 2000.

Akty cechów wileńskich 1495–1759. Surinko ir spaudai parengė Henryk Łowmiański, Maria Łowmiańska, Stanisław Kościalkowski. Moksl. redaktorius, pratarmės, rodiklių autorius Jan Jurkiewicz, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006, [910 s.].

Iš istorijos žinome, kad žymūs istorikai nuveikia kur kas daugiau, negu žinios apie jų nuveiktus darbus ir patys darbai mus pasiekia. Tai galima pasakyti ir apie Henryko bei Marijos Łowmiańskich darbus. Šie XX a. pirmojoje pusėje Vilniuje gyvenę ir jo praeitį tyrinęję istorikai buvo surinkę 1716–1800 m. laikotarpio Vilniaus naujųjų miestiečių įrašus ir sudarę tų miestiečių sąrašą¹, tačiau šiandien šio didelio ir Vilniaus miesto istorijos tyrimams itin svarbaus darbo vaisiai yra nepasiekiami. Matyt, nedaug tetrūko ir toks pats likimas būtų ištikęs kitą didelę jų surinktų šaltinių – Vilniaus amatininkų cechų ir su jais susijusių dokumentų – publikaciją. Pastarajam darbui išlikti aplinkybės buvo palankesnės negu ankstesniajam, nes Antrojo pasaulinio karo išvakarėse jau suspėta išspausdinti didžiąją dalį į šią publikaciją įtrauktų dokumentų. Išspausdinti egzemplioriai, nepaisant to, kad trūko įvadų ir kitų mokslinio aparato elementų, buvo įrišti, todėl tapo prieinami bent mokslinių bibliotekų skaitytojams. Tik praėjus kone 70 metų visi H. Łowmiańskichio ir jo pagalbininkų surinkti „Vilniaus cechų aktai“ (VCA) pagaliau buvo išleisti ir dabar yra prieinami daugeliui skaitytojų.

Jau vien trumputė pažintis su VCA leidybos istorija leidžia įvertinti šio šaltinių rinkinio reikšmę: nors praėjo apie du trečdaliai amžiaus nuo pirmųjų pastangų aptariamuosius šaltinius paskelbti, jų reikalingumas nė kiek nesumažėjo, juose aprėpiamos tematikos įvairovė ne mažiau svarbi ir šiuolaikiniams Vilniaus bei Lietuvos istorijos tyrinėtojams. Minėtąją reikšmę dar labiau sustiprina ypač ilga ir sudėtinga VCA leidyba. Džiaugdamiesi šios labai lauktos publikacijos pasirodymu ir neabejodami jos didele verte, pažvelkime į pačią knygą atidžiau.

Šis darbas ypatingas tuo, kad tai yra publikacijos publikacija. Mokslinis redaktorius profesorius Janas Jurkiewiczzius turėjo įvykdyti dvigubą užduotį: ne vien pateikti skelbiamų šaltinių tekstus, bet ir įvertinti H. Łowmiańskichio parengtą publikaciją šiuolaikinio istorijos mokslo kontekste bei parengti skaitytoją naudotis ja. Jis taip pat apžvelgė VCA publikacijos priešistorę. Atkreiptinas dėmesys, kad publikacija išleista fotokopijos būdu. Pasirinktas šis leidybos būdas, nes ypač plati profesoriaus H. Łowmiańskichio erudicija bei aukštas profesionalumo lygis lėmė, kad jo parengta publikacija moksliniu požiūriu ir šiandien yra nepasenusi. Toliau VCA publikaciją tikslinga bus aptarti skiriant prieškario ir šių dienų leidėjų atliktą darbą.

Kiekvieną skelbiamą dokumentą H. Łowmiańskichis yra sunumeravęs, pateikęs jo datą bei anotuojančią antraštę. Virš kiekvieno šaltinio teksto yra išsamios legendos,

¹A. R a g a u s k a s, *Vilniaus miesto valdantysis elitas XVII a. antrojoje pusėje (1662–1702 m.)*, Vilnius, 2002, p. 269. Kaip pastebi A. Ragauskas, „šios medžiagos likimas nežinomas“.

kuriose apibūdintas originalas (jeigu yra), jo nuorašai, vertimai į kitas kalbas, bibliografiniai duomenys apie ankstesnes to dokumento publikacijas, citavimą, taip pat pastabas. Išnašose pateikiamos šaltinio tekstų archeografinės pastabos. Aktai skelbiami dviem dalimis (kaip ir pradėta prieškarėje).

Dabartiniai leidėjai sudarė visų skelbiamų aktų sąrašą su H. Łowmiańskio eilės numeriais bei nuorodomis į prieškarinės publikacijos puslapi. Sudaryta ir VCA cituojamų šaltinių publikacijų bei tyrimų bibliografija, pateiktos dažniausiai vartojamos pavienių terminų ir bibliografinės santrumpos. Parengtos dvi asmenvardžių rodyklės (atskirai pirmajai ir antrajai publikacijos dalims) bei paaiškinimai toms rodyklėms. Geografinė rodyklė yra bendra abiem dalims. Šaltinių leidinys baigiamas leidėjų žodžiu kitakalbiamis skaitytojams. Leidėjų žodis pateikiamas dviem kalbomis: pirmiausia skirtas lietuviams skaitytojams, po to – angliškai kalbantiems.

Publikacijos vertę didina tai, kad šaltiniai surinkti iš daugelio archyvų ir chronologiškai apima beveik visą cechinės amatininkystės gyvavimą Vilniuje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikais (nuo pirmojo cecho įsteigimo 1495 m. iki 1759 m.; rengimą publikuoti vėlesnius duomenis nutraukė Antrasis pasaulinis karas; žinoma, jog po 1766 m. seimo įstatymo, naikinančio ankstesnius Vilniaus cechų teisinius pagrindus, nustojo veikti dalis cechų, todėl pagrįsta manyti, kad VCA apibūdina pagrindinį Vilniaus cechinės amatininkystės laikotarpį). Todėl ypač svarbu, jog paskelbtas kiekvienas aktas, įtrauktas į rinkinį dar prieškarėje. Šią svarbą atskleidžia tai, kad bent dalyje išlikusių VCA antrosios dalies spaudinių trūksta kai kurių puslapių (iš 344 aktų trūksta 206, dar 12 išlikę fragmentiškai, tad skaitytojams buvo nepasiekiami 218 aktų tekstai, t. y. 63,4 proc. antrosios VCA dalies, arba 26,2 proc. nuo 831 iš viso skelbiamo akto), todėl daugeliui skaitytojų Vilniuje buvo prieinama ne visa medžiaga.

Daugelis šios publikacijos teigiamybių vis dėlto nepajėgia nustelbti vieno pastebėto netobulumo: VCA publikacijos rengėjai atsisakė vientisos paginacijos. Tai, kad pasirinkta išsaugoti dar prieš Antrąjį pasaulinį karą bandytų išleisti abiejų dalių puslapių numerius, žinoma, nėra blogai, bet buvo tikslinga nustatyti papildomą vientisą visos knygos puslapių numeraciją, nes pasikartojant puslapių numeriams nuo 1 iki 320 vienoje knygoje gali atsirasti painiava.

Čia aptartoji publikacija atskleidžia įvairių tautų bendradarbiavimo vaisius Vilniuje nuo XV a. pabaigos, tad tikėtina, ji sulauks ne vien lenkų ir lietuvių istorikų dėmesio, o Leidėjų žodyje paminėtas sumanymas bendromis lietuvių ir lenkų istorikų pastangomis išleisti dalykinę VCA rodyklę te pratęs šią kelis šimtmečius trukusią tarp-tautinio bendravimo patirtį.

Agnius Urbanavičius

Katalikai ir valdžios XX amžiuje = Catholics and Authorities in the 20th century. (Bažnyčios istorijos studijos, I). Sudarė Arūnas Streikus. Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2007, 192 p. – .

Pasirodė pirmasis naujo akademinio leidinio „Bažnyčios istorijos studijos“ tomas „Katalikai ir valdžios XX amžiuje“. Pagrindinės šio tomo struktūros temos susijusios su dviem svarbiais praėjusio amžiaus Bažnyčios istorijos įvykiais. Pirmasis – tai 1927 m. tarp Lietuvos Respublikos ir Šventojo Sosto pasirašytas konkordatas, apibrėžęs Bažnyčios teisinę padėtį modernioje tautinėje valstybėje. Apaštalinio vizitatoriaus, Palaimintojo Jurgio Matulaičio nuopelnai steigiant savarankišką Lietuvos bažnytinę provinciją yra gana gerai atskleisti istoriografijoje, tačiau jo įnašas rengiant dirvą konkordato pasirašymui iki šiol nėra deramai įvertintas. Šią spragą bent iš dalies turėtų užpildyti Pauliaus Subačiaus straipsnis, kuriame nagrinėjamos konkordato refleksijos iki šiol nepublikuotoje J. Matulaičio ir vyskupo Pranciškaus Būčio tarpusavio korespondencijoje bei J. Matulaičio rašytų konkordato projektų publikacija, kurią parengė Irena Vaišvilaitė.

1987 m. Lietuva minėjo ne tik konkordato šešiasdešimtmetį, bet ir didesnę sukaktį – Lietuvos krikšto 600-ąsias metines. Šis jubiliejus, žinoma, taip pat buvo reikšmingas Bažnyčios istorijos įvykis, suteikęs progą įvertinti krikščionybės įtaką Lietuvos socialinei ir kultūrinei raidai, atgaivinti gerokai sunykusį dvasinį gyvenimą. Okupacinis sovietų režimas visais įmanomais būdais dar stengėsi sumažinti galimą jubiliejaus minėjimo poveikį (šios pastangos nagrinėjamos Arūno Streikaus straipsnyje), tačiau minėjimas įvyko ir nemažai prisidėjo prie visuomenės laisvėjimo procesų išjudinimo. Kontroliuojamo viešojo diskurso sąlygomis platesnė autentiška krikšto reikšmės refleksija buvo galima tik pagrindinėje spaudoje, kurią savo straipsnyje analizuoja bene geriausias lietuviškosios saviraidos fenomeno žinovas Egidijus Jaseliūnas. Dar vieną platų tyrimo lauką atveria krikšto jubiliejaus minėjimas išeivijoje, kurio aidai, nors ir labai prislopinti, pasiekė ir Lietuvą. Vienas pirmųjų mėginimų nagrinėti šią problematiką yra Juozo Banionio straipsnis, papildantis jubiliejaus tematikai skirtų straipsnių ciklą.

Sovietų režimo sąlygomis jubiliejus galėjo būti minimas iš esmės tik bažnytiniuose rėmuose. Kaip vyko pasirengimas minėjimui, kokius užmojus pavyko įgyvendinti, o kurie liko tik svarstymų lygmenyje, geriausiai atspindi šiame tome publikuojami Lietuvos vyskupų konferencijos sudarytos jubiliejaus rengimo komisijos posėdžių protokolai ir svarbesni jų priedai. Jubiliejinį pirmojo tomo kryptingumą paįvairina Reginos Laukaitytės straipsnis, kuriame nagrinėjamos Vilniaus arkivyskupijos veikimo peripetijos sudėtingomis nacių okupacijos sąlygomis. Šio straipsnio tema tik iš pirmo žvilgsnio atrodo niekuo nesusijusi nei su 1927 m. konkordatu, nei su Lietuvos krikšto jubiliejaus minėjimu 1987 m. Iš tikrųjų ir vienu, ir kitu atveju Vilniaus arkivyskupijos pavaldumo klausimas, bent jau pasaulietiniame lygmenyje, buvo vienas aktualiausių ir

kėlė nemažai aistrų. R. Laukaitytės tyrimas liudija, kad nepaisant šį klausimą per visą XX a. lydėjusios įtampos, Bažnyčios institucinės struktūros sugebėdavo gana sėkmingai prisitaikyti prie besikeičiančių politinių aplinkybių.

Idėją leisti specialų Bažnyčios istorijos studijoms skirtą akademinį žurnalą subrandino keli jaunesnės kartos Bažnyčios istorijos tyrinėtojai. „Bažnyčios istorijos studijų“ tikslas – skatinti Bažnyčios istorijos akademinis tyrimus, juos pristatyti visuomenei, telkti Bažnyčios istorija besidominčius mokslininkus, ypač rūpinantis jaunosios humanitarų kartos ugdymu bei angažavimu šiai sričiai. Tam tikros šio leidinio dalys planuojamos kaip iš esmės savarankiški tomai. Jie gerokai skirsis savo forma: tai bus ir monografijos, ir šaltinių publikacijos, ir teminės straipsnių rinktinės. Tikimasi, kad ateityje svarbia leidinio dalimi taps Bažnyčios Lietuvoje istorijai skirtų veikalų „neformalios“ recenzijos. Leidinio redkolegija pasiryžusi stengtis, kad „Bažnyčios istorijos studijos“ būtų, viena vertus, akademiškai solidus, kita vertus, „paskaitomas“ ir laisvas nuo ezoteriško pseudomoksliskumo leidinys. Bus stengiamasi orientuotis ne į „iš viršaus“ primetamas ir nuolat keičiamas formalias taisykles, o į tokias leidinio rengimo, teikiamų tekstų aprobavimo procedūras, mokslinio aparato pavidalus, kurių natūraliai laikomasi tarptautinėje humanitarų bendruomenėje ir kurios būtinos kokybei užtikrinti.

Simboliška, kad pirmasis „Bažnyčios istorijos studijų“ tomas pasirodo būtent dabar, praėjus dviems dešimtims metų nuo įvykių, atvėrusių kelią laisviems ir objektyviems Bažnyčios istorijos tyrimams – Lietuvos Krikšto 600-ųjų metų minėjimo 1987 m. ir Lietuvos bažnyčios bei visuomenės laisvėjimo pradžios 1988 m. Per šį laikotarpį humanitarų bendruomenė patyrė daug įvairių išgyvenimų: euforišką pakilimą ir masišką susidomėjimą ligi tol draustomis temomis, pažintį su Vakarų akademinio pasauliu, vietinės biurokratijos „nuleistą“ formalią „mokslinės produkcijos“ kontrolę. O galiausiai – dėl išitraukimo į įvairius darbus ir projektus negailestingai spartėjantį gyvenimo tempą, didėjantį tarpusavio susvetimėjimą, akivaizdų net tarp artimiausių kolegų. Apsisprendimą imtis naujo tęstinio akademinio leidinio lėmė noras veikti neformalaus vienminčių bendradarbiavimo dvasia bei skirti jėgas ilgalaikiam ir, tikėtina, prasmingam darbui šiandien preferuojamų efemerškų projektų akivaizdoje.

Arūnas Streikus